

איך קיבלו הצבעים השונים את שמותיהם?

11 צבעים אימצו כל השפות, ורק העברית התעקשה על תריסר. על התכלת שהיתה סגול כהה, הכתום שהיה צהוב, הצהוב שהיה אדמדם וכל הגוונים והצבעים שעברו דרך ארוכה עד שהפכו לאלה המוכרים לנו

אילון גלעד 20.12.2014 08:15

ב-1969 פירסמו האנתרופולוג ברנט ברלין והבלשן פול קיי מחקר שהראה כי שפות העולם חילקו את ספקטרום הצבע באופן פחות או יותר אוניברסלי ל-11 מונחים בסיסיים, ושהמילים המסמנות את הצבעים השונים הצטרפו לשפות בסדר פחות או יותר קבוע. מחקרים נוספים שנוצרו בעקבות מחקר זה איששו את מסקנותיו, בשינויים קלים. מבט על מונחי הצבע בשפה העברית, למרות ההיסטוריה הייחודית שלה, מדגים גם הוא את המסקנות האלה.

על פי המחקרים, שפות מתחילות עם שתי מילים לצבעים: שחור (הכולל את כל הצבעים הקרים — כחול, ירוק-כחול, אפור) ולבן (הכולל את כל הצבעים החמים — אדום וצהוב). בשלב השני מצטרפות מילים המתארות את הצבע האדום, ובשלב השלישי נוסף צבע: כחול-ירוק או ירוק-צהוב. בעברית לא קיים מידע על שלושת השלבים האלה, שכן הם קרו בעבר הרחוק מאוד, לפני שהעברית התפצלה מהשפות השמיות האחרות ואף לפני המצאת הכתב.

כשאבותינו התחילו לדבר בעברית וכשהתחילו לכתוב את ספרי התנ"ך, היתה העברית בשלב השלישי, כלומר, היו בה ארבעה מונחי צבע בסיסיים: שחור, לבן, אדום וירוק. העברים חילקו את כל עולם הצבעים המוכרים לנו באמצעות ארבע מילים אלה, כך שברור שכל אחת מארבע המילים ייצגה יותר מהצבעים המוכרים לנו כיום.

בראשית היו ארבעה צבעים

למשל, הצבע שלו אנחנו קוראים היום חום נכלל בעברית המקראית בצבע האדום, וכך יש להבין את "הפרות האדומות" המוזכרות במקרא ודרושות לפולחן המקדש. המילה ירק בתקופה זאת כללה

כנראה גם את הצבעים כחל וצהב, שכן בספר תהילים מסופר על נוצות יונה בצבע ה"ירקרק" של זהב. בעברית המקראית אמנם לא היו מילים שהגדירו את הצבעים חום וצהוב בנפרד מ"אדום" ו"רוק", אך המילים "חום" ו"צהוב" עצמן היו קיימות. המילה "צהוב" מופיעה בספר ויקרא, שם היא מתארת את הבוהק האדמדם של שערות הצומחות מתוך "נגע" (לא ברור למה הכוונה ב"נגע"), אותו בוהק שהפועל "מצֶהֱב" בספר עזרא מייחס לנחושת.

באותו אופן המילה חום, המופיעה בספר בראשית יחד עם המילים נֶקֶד וְטָלוּא, מורה על סכימת צבעים של עזים וכבשים, אלא שלא ברור על איזו סכימה מדובר. בחברות של רועי צאן, גם בימינו, יש עושר לשוני אדיר של מילים לתאר ולהבחין בין פרטים שונים של צאן. בנגב, למשל, יש שבטי בדואים שמבחינים באמצעות מילים שונות בין עז שחורה עם ראש לבן, עז שחורה עם ראש חום, עז שחורה עם כתמים לבנים ואדומים וכן הלאה. החום המקראי הוא אחת מהמילים האלו.

מילה נוספת המורה בימינו על צבע, אבל מסמנת עניינים אחרים במקרא, היא תְּכֵלֶת, שם הורתה על בד יקר ערך ולא על צבע. התכלת יוצרה על ידי פיניקים במפעלים שהיו פזורים לאורך הים התיכון, באמצעות ריצוף הקונכיית של המוני חלזונות ים, ריקון בלוטותיהם התת-זימיות והרתחת הנוזל המחולץ. התוצר שהתקבל הוא נוזל בגוון סגול-עמוק, שאיתו צבעו הפיניקים בדי צמר שנמכרו בארצות הים התיכון ועד איראן. בעולם העתיק לבישת בגדי תכלת היתה מוגבלת לאנשי דת ולאצילים, וכך גם במחוזותינו, אלא שיהודים הצטוו לקשור פתיל תכלת בציציות בגדיהם, עובדה ששיחקה תפקיד בהפיכת מילה זו לצבע עם חלוף השנים.

בנוסף לשלוש המילים האלה, קיימות עוד שלוש מילים מקראיות הקשורות לצבעים בעברית אך אינן זהות להם: אָפֶר, אבקה דקה שנותרת אחר בעירה; כָּתֶם, מילה נרדפת לזהב; והמילה היחידאית כְּחֹלֶת המופיעה בספר יחזקאל, פועל שעניינו צביעת העניים בכָּחֶל, שהיה איפור מקובל בעולם העתיק העשוי מהיסוד הכימי אנטימון.

חז"ל מפצלים את הירוק

בשפות כמו העברית המקראית, שמונח הצבע הרביעי שלהן הוא ירוק-צהוב, צופה המחקר של ברלין וקיי שבשלב הרביעי יתפצל צבע זה לשניים: ירוק וצהוב. בעברית התהליך הזה אכן אירע, או לפחות התחיל, בתקופת המשנה, כלומר במאה הראשונה והשנייה לספירה. כפי הנראה, בתקופת בית ראשון ובית שני לא נזקקו אבותינו להבחנה בין ירוק וצהוב, ואלו נתפסו על ידם כשני גוונים של אותו צבע. אבל הבחנה כזאת בדיוק היתה דרושה לתנאים בפוליהם ההלכתיים.

בדיון בנוגע לכשרות אתרוגים במשנה סוכה (ל"א, ב), הכל מסכימים שאתרוגים צהובים כשרים

לשימוש בחג הסוכות, אבל בנוגע לאתרוגים ירוקים יש מחלוקת. רבי מאיר אומר שאלה אתרוגים כשרים, ואילו רבי יהודה אומר שהם פסולים. כאן התעוררה בעיה, שכן איך אפשר לבטא מחלוקת זו אם צהוב וירוק שניהם נקראים "ירוק". על כן עשו הרבנים את מה שאנחנו עושים בבואנו להבחין בין גוונים שונים של אותו צבע — השתמשו בדוגמה. בדיון המדובר, אתרוג צהוב הוא אתרוג "ירוק" סתם ואילו אתרוג שאנחנו היינו מכנים ירוק, הוא אתרוג "ירוק כְּכֶרְתִּי", כלומר ירוק כמו כרישה.

כְּרִיתִי, המילה הארמית לכרישה, המשיכה לשמש במשנה ובתלמוד (לפעמים עם התחילית כ' — "כְּכֶרְתִּי") כמילה לצבע שלו אנחנו קוראים היום ירוק, ואילו במילה "ירוק" השתמשו בעיקר לצבע שאנחנו מכנים צהוב.

להבדיל, באותה תקופה המילה "צהוב" החלה עושה צעדים ראשונים לקראת הפיכתה לצבע ממש. במשנה היא משמשת, כפי שראינו ששימשה במקרא, כמילה המתארת שיער הצומח מתוך "נגע", ואילו בתלמוד, בנוסף לשימוש מוגבל זה, החלו להשתמש בה חז"ל גם לתיאור גוון של פנים שזופות: "פניו ירוקין סימן רע לו פניו צהובין ואדומים סימן יפה לו", נכתב במסכת כתובות.

בתקופת המשנה המשיכו גברים יהודים להתהדר בציציות עם פתיל תכלת. אותו פתיל שימש את התנאים, בהיעדר שעונים, לעמוד על השעה שבה אפשר להתחיל להתפלל שחרית בכל בוקר, באופן הבא: רבי יהודה הנשיא קבע שהבוקר מתחיל כשיש מספיק אור להבחין בין פתיל לבן לפתיל תכלת, ואילו רבי אליעזר חשב שיש לחכות לשעה מאוחרת יותר, שבה האור מאפשר להבחין "בין תכלת לכרתי".

שיטה זו כוחה יפה כל עוד יש ליהודים פתיל תכלת בציצית, אך עם הזמן יהודים לא יכלו עוד להשיג פתילי תכלת, וצבע התכלת שהיה ידוע לכל בתקופת המשנה (ולמעשה היה בגוון סגול-עמוק) נשכח כליל בתקופת התלמוד.

כך אנחנו מוצאים תיאורים דמיוניים באשר לצבעה בתלמודים: "התכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע לכיסא הכבוד", נכתב בתלמוד הבבלי, ואילו בתלמוד הירושלמי: "התכלת דומה לים והים דומ(ה) לעשבים ועשבים דומ(ים) לרקיע ורקיע דומה לכיסא הכבוד והכיסא דומה לספיר". אותו ספיר אינו הספיר של ימינו, אלא אחת מאבני החושן שזהותה אינה ידועה לנו וכנראה גם לא לאמוראים כותבי התלמוד.

רש"י ורמב"ם מתערבים

בימי הביניים לא חודשו מילים לצבעים, והכותבים בעברית השתמשו במאגר הצבעים שמצאו במקורות. כשאלו חסרו להם, השתמשו במילים שאולות משפות זרות. עם זאת, שני רבנים חשובים

הותירו חותם עצום על מונחי הצבע של העברית — אלו הם רש"י ורמב"ם. רבי שלמה בר יצחק (רש"י), בן המאה ה-11, כתב פירושים רבי השפעה לתנ"ך, למשנה ולתלמוד. כתביו השפיעו על דורות של יהודים, וגם על אוצר המילים העברי. בפירושו לספר בראשית, פירש רש"י את המילה חום שכאמור זהותה אינה ידועה. לשיטתו היה החום "דומה לאדום ירושוי בלעז". ככל הנראה, מה שהוביל את רש"י לזהות את החום המקראי עם "רושו" — המילה הצרפתית ל"חרוך" ול"חום" — הוא העובדה שבפשיטא (תרגום התנ"ך לארמית) תורגמה המילה חום לאַכְּם ("חרוך"). ייתכן שמתרגם הפשיטא בחר לתרגם את המילה חום באופן זה, מתוך הנחה ששורש המילה חום הוא ח.מ.ם.

רש"י היה גם הראשון לזהות במפורש את המילה "כחול" עם הצבע שאנחנו מכנים בשם זה היום. בעולם העתיק היה הַכָּחַל (איפור העיניים) בכלל שחור, אך בהתחשב בעובדה שמדובר במוצר מתחום האופנה, יש להניח שצבעו והרכבו השתנו בזמנים ובמקומות שונים. האמורא רבא, שחי בבבל במאה הרביעית, כנראה לא הכיר את הַכָּחַל כשחור, שאם לא כך קשה להסביר את קביעתו בדיון במסכת חולין הנסוב סביב הסוגיה אילו צבעים של רָאָה פוסלים את השימוש בחיה שנשחטה: "ככוחלא כשרה כדיותא טרפה". כלומר, אם מדובר בַּרְאָה בצבע כָּחַל — היא כשרה, ואילו אם צבעה שחור כדיו — היא טרפה. בפירושו לדיון זה כתב רש"י ש"ככוחלא" פירושו: "צבע כחול שהוא כמראה 'לזור' — לא ירוק ולא שחור". כלומר, לפי רש"י התכוון רבא לצבע שבין ירוק לשחור שצבעו כצבע ה'לזור' — שמה של אבן החן לפיס לזולי הכחולה בצרפתית עתיקה. מה הוביל אותו למסקנה זאת — קשה לדעת. לעתים פירושו של רש"י הם לא יותר מניחושים מופרכים. כזה הוא זיהוי הצמח "סגלא", שמופיע פעמיים בתלמוד ללא כל סימנים מזהים, כ"עשב שקורין 'ויאולי' ויש בו שלושה עלין". ויאול היא המילה הצרפתית העתיקה לצמח הנקרא בצרפתית בת ימינו *Violette*.

באשר לתכלת, רש"י קובע בפשטות שצבעה "ירוק", ואינו מפרט. ייתכן שהתכוון לצבע שאנחנו מכנים כחול, שכן בימי הביניים המילה "ירוק" המשיכה לשמש רבנים רבים באופן ששימשה בעברית המקראית. לעומת רש"י, רבי משה בן מימון, הרמב"ם בן המאה ה-12, לא השתמש במילה "ירוק" בבואו לתאר את צבע התכלת, שכן למילה זו היתה משמעות אחרת לשיטתו. כדי לתאר את התכלת, הוא נעזר במילה הערבית לכחול: "ותכלת הוא הצמר הצבוע 'אזרק'", כתב באחד מפירושו לתלמוד ובכך קיבע את צבע התכלת בדמיון היהודי. הרמב"ם, שלא ראה מימיו תכלת, הובל לקביעה זו על בסיס הקביעה התלמודית הנזכרת שהתכלת "דומה לשמים".

השפעת הרמב"ם היתה מכריעה גם לגבי הצבעים צהוב וירוק. את הדיון הנזכר על צבעי הַרְאָה סיכם

וביאר כך: "הראה השחורה כמראה הדיו, והאדומה כמראה הבשר וכצורתו, והצהובה כמראה החריע או כמראה חלמון ביצה, והירוקה כמראה הכישות אסורה". כלומר, מבחינתו "צהוב" הוא צבע החלמון וצבע פרחיו הצהובים של (צמח) החריע, ואילו "ירוק" הוא צבע פרחיו הירוקים של הכישות (צמח המשמש כמרכיב בבירה). אין לדעת מה הוביל את הרמב"ם להגדיר מחדש את הצבעים האלה, ובטווח הקצר השפעתו על העניין היתה מוגבלת מאוד. הכותבים בעברית המשיכו להשתמש בירוק להורות על דברים ירוקים, כחולים וצהובים, וכשרצו לדייק השתמשו ב"כרתי" או במילה לועזית כמו המילים היידישאיות או הגרמניות לצהוב, כמו "געל", "בלוע" או "בלוי" לכחול, ולעתים רחוקות בצירוף "כצבע התכלת" בהשפעתו. ב"צהוב" בקושי השתמשו מחוץ לדיון העקר בשערות הצומחות מתוך "נגע".

צבעי ההשכלה

ההשפעה של רש"י ורמב"ם על מונחי הצבע העבריים החלה לתת את אותותיה באופן ניכר עם תנועת ההשכלה ותחילת הכתיבה בעברית על ענייני חול. על פי המחקר של ברלין וק"י, המילה הבאה שצפויה להופיע בעברית ובכך להתחיל את השלב החמישי בהתפתחות מונחי הצבע, היא כחול. ואכן, ממש עם תחילת הכתיבה בעברית בעניינים לא דתיים, בסוף המאה ה-18, מופיעה המילה "תכלת" כמילה המסמנת את הצבע הכחול.

ככל הנראה, הראשון שעשה זאת היה ברוך לינדא, מחבר הספר החשוב "ראשית לימודים" (1788), שם מופיעה המילה כמה פעמים. בפעם הראשונה היא מלווה בהסבר ביידיש, ואחר כך היא מופיעה בלעדיו. לינדא, באותו ספר, הוא גם זה שהנהיג את ההבחנה בין "ירוק" ו"צהוב" על פי הרמב"ם. דורות של סופרים ועיתונאים עבריים נהגו כך בעקבותיו, וכך אנחנו נוהגים היום.

כפי שמצווה המחקר של ברלין וק"י, המילה הבאה שנכנסה אל השפה העברית היתה חום. היא מופיעה בספרו של משה סטודנצקי "אורחות חיים" (1853), שכנראה היה הראשון לאמץ את האבחנה של רש"י כי המילה חום זהה ל"רושו", ולהכניס אותה לשימוש בשפה העברית. עם זאת, היה זה כנראה שלום יעקב אברמוביץ', הוא מנדלי מוכר ספרים, שהחדיר את המילה אל העברית כפי שהיתה מקובלת במזרח אירופה. הוא הרבה להשתמש במילה חום בכתיבתו בעיתון "המליץ" החל מ-1861, וכן בספריו ובתרגומיו.

בשנות ה-80 של המאה ה-19 החל מרכז הכובד של עולם התרבות העברי לנדוד ממזרח אירופה לארץ-ישראל, עם ניצניה הראשונים של תחיית הלשון העברית בארץ-ישראל. אחת מדמויות המפתח בתנועה להנהגת העברית כשפת דיבור בארץ-ישראל היה הרב זאב יעבץ, ששיחק תפקיד מפתח

בקביעת מונחי הצבע העבריים. את תרומתו תיאר החתן של גיסו, המורה דוד ילין, בעיתון "הצבי" ב-1887: "אמר לי כי אומר הוא למלא את החסר בשפתנו בדבר שמות שני הצבעים צבע התכלת וצבע חלמון הביצה", כתב ילין על יעבץ. כבר אמרנו שהמילים "תכלת" ו"צהוב" היו בשימוש שנים רבות. מדוע רצה יעבץ למלא את "החסר"? את התשובה לכך מוסר ילין בצמד הערות שוליים: "ב'תכלת' לא נוכל להשתמש לשם תואר" (היות שמדובר בשם של בד) וצהוב "נוטה יותר לצבע אדום" (כאמור, זהו צבע הבוהק של הנחושת) — מה שנכון נכון.

בהמשך המאמר מסביר ילין שלשיטת יעבץ יש להשתמש ב"כחול" במקום בתכלת — כך על פי השימוש במילה בדיון על צבע הרָאָה במסכת חולין ועל פי ציטוט ממדרש במדבר רבה מהמאה ה-12, שבו נכתב שכחול דומה לספיר. ילין מוסיף שמצא שבערבית ש"יאמר כָּחַל לשמים הטהורים מכל ענן אשר אז רק צבע תכלת להם", מה שמחזק את הטענה ש"כחול" היא המילה המתאימה. אשר לצבע צהוב, ילין כותב: "כתם שמצאנו במקרא נראה לו כי ישתמשו בו על צבע הזהב ולא על עצם הזהב, במצאנו אותו דבק על פי הרוב לשם אחר המציין את עצם הזהב". בכך מתכוון ילין שהמילה "כָּתָם" שימשה מטאפורה לצבע זהב, ולא לצבע עצמו. נראה שיעבץ וילין טועים, אבל אין זה משנה — המילים "כָּתָם" וגם "כָּחַל" החלו לעשות להן מהלכים בשפה, ושימשו בערבובייה יחד עם המילים שהיו אמורות להחליף. לכחול ולתכלת הצטרף מתחרה נוסף ב-1893 — "תכול", שכנראה חידש אליעזר בן-יהודה.

סדר בבלגן

ורוד, כתום, סגול ואפור הם הצבעים האחרונים להצטרף לכל שפה, על פי ברלין וקיי, ללא כל סדר שניתן לחזות. בעברית הסדר היה: 1. סגול; 2. ורוד; 3. אפור; 4. כתום. שלוש מהמילים חידש בן-יהודה.

לפחות מאז המאה ה-14, משמש שם הצמח *Violette* גם כשם תואר לצבע פרחיו. בן-יהודה ערך תרגום שאילה מהצרפתית, בעזרת הקישור המפוקפק של רש"י בין צמח זה לצמח התלמודי סגלא. המילה "סגול" מופיעה לראשונה בתיאור מדיהם של חברי אגודת סטודנטים יהודית באוניברסיטה מזרח אירופית, בכתבה שפירסם בעיתונו "הצבי" ב-1891.

לצבע שבין אדום ללבן יש סיפור דומה. גם הוא תרגום שאילה ממילה צרפתית, שמורה הן על פרח והן על צבע. ראשון לחדש מילה עברית לצבע זה היה המורה דוד יודלביץ', שהציג את חידושו לקוראי "הצבי" ב-1898: "וֹרֵד Rose וכן באשכנזית, אני משתמש בהשם הזה גם להגוון אשר מראהו כמראה הפרח הזה". בן-יהודה, שכעורך העיתון לבטח הבחין בחידוש של יודלביץ', שיכלל אותו על ידי

התאמתו למשקל הצבעים, וכך התקבלה המילה "ורוד".
מעט אחר כך חידש בן-יהודה את המילה "אפור", על בסיס השימוש בצירוף "כצבע האפר" שהיה נפוץ למדי בעיתונות העברית בסוף המאה ה-19.

בתחילת המאה ה-20, עשרה מתוך 11 הצבעים שזיהו ברלין וקיי כמונחי צבעים בסיסיים ואוניברסליים כבר היו בשימוש בעברית. רק מילה לצבע כתום היתה חסרה (המילה "כתום" שימשה באותו זמן לסמן את הצבע הצהוב). בנוסף לחסר זה שרר במונחי הצבעים אי סדר במונחים "כחול", "תכלת" ו"תכול" ובמונחים "צהוב" ו"כתום". ועד הלשון קיבל את המשימה למלא את החסר ולעשות סדר בבלגן.

ב-1931 פירסם הוועד את מילון מונחי הצילום, שכלל בין היתר את שמות הצבעים. הצבעים שחור, לבן, אדום, ירוק, ורוד, חום ואפור מופיעים בו כפי שהיה מקובל וכפי שמקובל היום, אך ההחלטות בנוגע לתכלת, כחול, צהוב וכתום מפתיעות.

באותו מילון החליטו חברי ועד הלשון לנצל את כפילות המונחים לצבע צהוב ("צהוב" ו"כתום") וליצור הבחנה בין הצהוב לכתום, אלא שההחלטה שהתקבלה היתה הפוכה מהשפה המקובלת היום: הוועד קבע ש"צהוב" הוא הצבע שאנחנו קוראים לו כתום ואילו "כתום", כך נקבע, הוא הצבע שאנחנו מכנים היום צהוב. באשר לצבע כחול, חברי ועד הלשון החליטו להשתמש בכפילות המונחים כדי להבחין בין כחול לכחול בהיר — הבחנה שאינה קיימת בשפות רבות, לרבות אנגלית, אך קיימת ברוסית — שפת האם של רוב חברי הוועד. גם כאן ההבחנה היתה הפוכה לזו המקובלת היום: הם קבעו ש"כחול" הוא גולובוי, המילה הרוסית לצבע השמים ביום בהיר, ואילו "תכול" הוא סיניי, כלומר כחול עמוק. רוסית מבחינה גם בין שני גוונים של סגול — אף על פי שהבחנה זאת פחות מובהקת מאשר במקרה של הכחולים — ועל כן החליט הוועד ליצור הבחנה גם בצבע זה. הוועד קבע ש"סגול" הוא פּוֹלְטוֹבִי, כלומר סגול בהיר, ואילו "ארגמני" הוא פּוֹרְפּוֹרְנִי, כלומר סגול עמוק.

כעבור שלוש שנים הפך הוועד את היוצרות, ככל הנראה מתוך הכרה בשימוש המקובל, ובמילון מונחי הצבע ומלאכת הצבעות נקבע ש"כחול" הוא הגוון הכהה יותר ואילו הבהיר הוא "תכול". ועד הלשון החליט גם להשיב את "צהוב" לצבע הלימון ואילו ה"כתום" נזנח לגמרי, וצבע התפוז כונה "פּוֹרְג" (החלטה תמוהה, שכן אתרוג הוא ירוק-צהוב) ו"תפוז".

בשנות ה-30 וה-40 זכו "תרוג" ו"תפוז" לשימוש מועט, עד ש"כתום" דחק אותם אט אט. באותו אופן החליט הציבור ש"תכלת" עדיף על "תכול" שבימינו נדחק לשפה מליצית. כך קרה שעם קום המדינה היו לעברית, למרות קביעתם של ברלין וקיי, 12 מילים לצבעים ולא 11: שחור, לבן, אדום, ירוק, צהוב,

כחול, חום, סגול, ורוד, אפור, תכלת וכתום.